

Európa – a nyelvek és kultúrák Európája

KISS JENŐ

1943-ban született Mihályban. Az ELTE Bölcsészettudományi Kar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének professzora. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.

Az új évezred küszöbén, a rendszerváltoztatás után, a globalizálódás sodró áramában, az informatikai forradalom térhódításának kellős közepén megint fontos kérdéssé, nemcsak rációt mozgató, hanem érzelmeket is korbácsoló témává vált a nyelv. Pontosabban az (anya)nyelvek. Ez pedig azt jelzi, mondhatni a szeizmográf érzékenységgel mutatja, hogy jövőt formáló korszakos változások idején, a felgyorsult, egyszersmind kitágult világban különösen is megkerülhetetlen kérdés a nyelv. Kettős értelemben. Egyrészt abban, hogy egyetlen nyelvvel (ha az nem világnyelv) nem vehetünk részt kellő eredményességgel az egyre fontosabbá váló nemzetközi kapcsolatokban. Másrészt abban az értelemben, hogy a világméretben gyorsan átalakuló információs rendszer minden korábbit felülmúló módon és intenzitással megnövelte a nyelvek közötti kapcsolatok arányát, jelesül a nagy nyelveknek a kisebbekre gyakorolt hatását. S ez — akarjuk, nem akarjuk — az elsősorban előnyökkel járó vívmányok mellett problémákat, árnyoldalakat is magával hoz. Ki-ki vérmérséklete, a nyelvvel kapcsolatos ismereteinek foka, a történelemben való jártassága szerint részben eltérő választ adhat ugyanazon kérdésekre. Amikor most néhány gondolatot magam is megfogalmazok a magyar nyelv mai helyzetéről, jövőbeli kilátásairól, akkor ezt elsősorban éppen az anyanyelvével foglalkozó nyelvész szemszögéből teszem. Mivel pedig szerteágazó és bonyolult kérdéskörrel van szó, szükségszerűen csupán néhány fontos probléma érintésére szorítkozom.

A nyelv és közösség kapcsolata

Egy-egy nyelv sorsa annak a közösségnek a sorsától függ, amely élteti, hordozza azt. Sikeres közösségeknek a nyelve is sikeres (lásd a nagyhatalmakat és nyelveiket), a sikerteleneké — mondjuk az önálló állami létre sem jutott közösségeké — kevésbé sikeres. Pedig minden élő természetes nyelv a maga nyelvrendszertani lehetőségei okán ugyanolyan pályát futhatna be, mint a világnyelvek. De mert társadalom és nyelv egymást feltételező módon függ össze, törvényszerű, hogy a társadalmi fejlődésben élenjáró közösségeknek a nyelve is gyorsabban gazdagodik, tért hódít, tehát a nemzetközi nyelvi piacon is sikeresebb, a társadalmi fejlődésben lemaradó közösségeké viszont teret és presztízst veszít, saját belső piacán marad vagy oda szorul vissza, sőt, ott is veszteségeket kénytelen elszenvedni, magyarul: kevésbé sikeres.

**A magyar nyelv
helyzete ma**

Az angol két évszázada még a francia mögött állt, ma már az utóbbi az egyedüli világnyelv. Mert az angol, illetőleg az észak-amerikai (angol nyelvű) közösségek az utóbbi két évszázad (gazdaságilag, katonailag, s a tudományos kutatást tekintve) legfejlettebb közösségei. Az említett axiómából, a társadalom és a nyelv egymást föltételező összefüggéséből azonban még valami következik. Az, hogy a társadalom fejlődésének nyelvi feltételei is vannak, hogy nyelvi korszerűsödés nélkül nincs társadalmi modernizáció. Sorjáztathatnánk a történelmi példákat, de most elégedjünk meg egyel. A felvilágosodás előrelátó elméi annak idején jól tudták, hogy a társadalmi modernizációnak, a nemzet fölemelkedésének a nyelvi korszerűsödés az egyik feltétele. Nagy volt a tét, de a tétnek megfelelően nagy volt a tett is: a nyelvújítás, amely a magyart (és persze más nyelveket is) szókészletében is alkalmassá tette a kor nyelvi igényeinek a kielégítésére.

A magyar nyelv helyzetét, ebből következően pedig több-kevesebb mértékben állapotát is két alapvető körülmény befolyásolja napjainkban. Az egyik a globalizáció. A másik az a tény, hogy a magyar anyanyelvűek megközelítően harmada más nyelvű országokban él. Aki a magyar nyelvvel nem csupán nyelvrendszertani alapon foglalkozik, e két körülményt nem hagyhatja figyelmen kívül.

A magyar nyelv mai helyzetét nyelvpolitikai szempontból kutatva többnyire statisztikailag is kifejezhető adatok alapján, meghatározott kritériumok segítségével vizsgálódunk. Az eredmény távirati stílusban ekként summázható. A magyar a magas teljesítőképeségű nyelvek közé tartozik, mivel nincs olyan nyelvi kommunikációs szükséglet sem a családias-mindennapi, sem a közéleti-szakmai, sem pedig a publicisztikai-szépirodalmi szinten, amelyet e nyelvvel nem elégíthetnénk ki. A magyar a 13. századig visszanyúló írásbeliségével a régi írásbeliségű, magas fokon kodifikált és standardizált nyelvek sorába tartozik. Gondok elsősorban ott jelentkeznek, hogy a magyar nyelvközösség bizonyos tagjainak a körében (emigránsok, illetőleg kisebbségek) a magyar írást nem ismerik, emiatt pedig eleve korlátozódik magyar nyelvhasználatuk, s az anyanyelv egyik fontos stabilizáló tényezője esik ki számukra. A területi elterjedtség tekintetében (mekkora területen s milyen sűrűségben él az adott nyelvet beszélő népesség) a magyar nyelv negatív tendenciát mutat. Egyrészt zsugorodó területen beszélnek (a magyar nyelvhatár egyre közeledik a trianoni államhatárokhoz), másrészt korábban egységes tömbjei töredezőben, szórványosodóban vannak (így Székelyföld is), harmadrészt korábbi szórványai felbomlóban, eltűnőben vannak (valamennyi szomszédos országban). Ami pedig a demográfiai szempontot, tehát a magyar nyelv anyanyelvi beszélőinek a számát illeti, egyre fogyó és öregedő nyelvközösségről vagyunk kénytelenek beszélni. A fogyás csak Magyarországon meghaladta a háromnegyed milliót. Mind az anyaországi, mind a kisebbségi körülmények között

**Az államnyelv és a
kisebbségek nyelve**

élő magyarság fogy. Az előbbi esetben biológiai fogyásról (több elhalálozás, kevesebb születés), az utóbbiban a biológiai mellett asszimilációs eredetű fogyásról is szó van (nyelvváltás következtében válik valaki egy másik nyelvközösség tagjává).

Nem egyszerűen politikai vagy tudati kérdés, hanem a modern élet szükségszerű velejárója, a kommunikációs szükséglet kényesítő hatásának a következménye, hogy napjainkban a kisebbségek az európai országokban többé vagy kevésbé elsajátítják már az államnyelvet, tehát kényelvűvé válnak. A kisebbségek állami eredetű kényelvűségének kettős következménye van. Egyrészt az, hogy az államnyelv hatására elkülönülési tendenciák jelentkeznek (mindenekelőtt a szókészletben és a frazeológiában), másrészt pedig az, hogy a kényelvűség előbb-utóbb a kényelvűség domináns nyelvének, az államnyelvnek az irányába billen(het) át, előkészítve az utat az egynyelvűsödéshez, azaz a nyelvcserehez. Ami a magyart illeti: a kényelvűségnek az anyanyelvi nyelvhasználatot befolyásoló voltát az újabb rendszeres vizsgálatok minden kétséget kizáróan igazolják. Igazolják tehát, hogy Romániában a román, Szlovákiában a szlovák, Jugoszláviában a szerb nyelv hatására olyan szavak, fordulatok jelentkeznek az ottani magyarok nyelvhasználatában, amelyek csak az ő magyar nyelvhasználatukban fordulnak elő. Érdeemes azonban hozzátennünk: szó sincs egyelőre külön magyar nyelvek kialakulásáról, s ezt a pillanatnyi állapot ismeretében tudományos alapon nem is prognosztizáljuk. Nem a magyarnak külön nyelvekké bomlása, elkülönülése a reális veszély, hanem a magyar nyelvűek asszimilálódása. Ez különösen Trianon óta tartó és egyre gyorsuló folyamat (a magyarság asszimilációs veszteségét a Kárpát-medencében Trianon óta másfél millióra teszik). Tény: a nyugati emigrációban, de a Kárpát-medencében is kényelvű magyarok tíz- meg tízezrei állnak a nyelvcsere, a nyelvi asszimilálódás küszöbén. S hogy így van, abban az asszimiláló államoknak is van szerepe. Péntek János kolozsvári egyetemi tanárt idézem: „Nyelvünk Kárpát-medencei külső megítélésében az előítélet és a gyűlölet dominál, általánosságá vált a megbélyegzettsége. Csökkent nyelvünk presztízse, gyöngültek a hűség belső kötelékei is, a jogos és természetes nyelvi büszkeség gyakran vált át félelembe, szégyenbe, saját nyelvünk elhallgatásába, eltitkolásába. Ez is fontos ösztönzője a nyelvcsereinek. Ezért minden eszközzel bátorítanunk kell az anyanyelv használatát, el kell oszlatnunk a félelmet, alaptalannak minősítenünk a rosszul értelmezett lojalitást, az alattvalói alázatot. Az anyanyelvi beszélők bátorságát és a nyelv méltóságát kell visszaadnunk.”¹

¹Helikon, 1996, VII, 21, 5.

A kép nyelvpolitikai szempontból s összességében — mi tagadás — aligha tekinthető megnyugtatónak. Sopánkodással azonban nem megyünk semmire, a hungaropesszimizmus néven ismert jelenségkör bármennyire megokolt is, nem segít. A tudománynak az a dolga, hogy objektív leírást adjon a mindenkori ál-

lapotról, s az objektív leírásnak, a diagnózisnak az ismeretében tegyen javaslatot az esetleg szükséges terápiára. A kisebbségekre gondolva ez nem jelent mást, mint annak elősegítését (a világon mindenütt), hogy a kisebbségek — ha akarják — megőrizhessék nemzeti, nyelvi, kulturális, vallási identitásukat. A részletekbe nincs módomban belemenni, azt azonban — az iménti idézet ismeretében különösen is — megemlíteném vélem, hogy az anyanyelv megmaradását kisebbségi körülmények között az aktív nemzetiségi öntudaton kívül az anyanyelv presztízse nagyban befolyásolja, ez pedig elsősorban éppen az anyaország tekintélyétől és vonzerejétől függ. Mit várnak tehát a kisebbségi magyarok az anyaországtól, Magyarországtól? „Egy gazdaságilag megerősödött, morálisan megtisztult, az egyetemes kultúra területén élővonalbeli szerepet betöltő Magyarország nagy hatással lesz a határon kívüli magyarságra is, feltétlenül elő fogja segíteni a megmaradásunkat, nyelvi és kulturális kötődésünket. Ezt a morális kisugárzó erőt várjuk Magyarországtól” — írta Benkő Samu kolozsvári tudós.² A tíz évvel ezelőtt írott sorok maradéktalanul érvényesek ma is!

²Valóság, 1991, 10, 81.

A globalizáció és a nyelvek

Ami a globalizációt illeti: olyan szükségszerű folyamatról van szó, amelynek számos előnye van (ezekkel élnünk kell), s amelynek vannak persze veszélyei is (ezeket lehetőség szerint mérsékelni kell). Nyelvi vonatkozásban a központi kérdés véleményem szerint a magyar nyelv teljesítőképességének, tehát versenyképességének a megtartása. S itt legyen szabad utalnom a bevezetőben említett gondolatra, hogy ti. társadalmi és nyelvi korszerűsödés egymást föltételező dolgok. A kérdés tehát az, vannak-e, s ha igen, mennyiben vannak az anyanyelvvel összefüggő teendőink a felgyorsult társadalmi modernizáció idején. Helyénvaló itt idéznem Benkő Lorándot: „az anyanyelv haladásának ügye az azt használó egész társadalomnak érdeke és egyszersmind felelőssége. Ha azonban a felelősség kérdését többnek vesszük pusztán érzelmi viszonyulásnál — márpedig többnek kell vennünk —, s beleértjük a tudatos cselekvés, tenni akarás, szolgálat fogalmát, akkor az értelmiségnek, a műveltség elsőrendű letéteményesének és főként a műveltségi hatások felvevőjének és szélesebb körű továbbadójának a szerepét a nyelv oldaláról nézve is különleges fontosságúnak kell tartanunk”.³ Úgy látom magam is, vannak teendőink, s úgy vélem, az értelmiségre, elsősorban pedig az értelmiségi elite várnak annak elősegítése, hogy olyan témákról is tudjunk magyarul gondolkodni és írni a jövőben is, amelyek nemzetközi közegben s más nyelveken születtek. A művelt elit mindig is többnyelvű volt, tehát a tudományos eredményeket, újításokat be tudta fogadni valamely közvetítő nyelv segítségével. Ma sincs ez másként. A kérdés valójában az, hogy a kisebb közösségek, kultúrák (ilyen a magyar is) értelmiségi elitje a maga világszínvonalú ismereteit felhasználja-e saját közössége anyanyelvi kultúrájának a korszerűsítésére, gondolati és szókincsbeli gazdagítására is. (Az

³Nemzet és anyanyelve. Bp., 1999, 102.

is szócska hangsúlyos, tudvalevő ugyanis, hogy a kutató építheti úgy is szakmai karrierjét, hogy közössége anyanyelvi dolgaival nem törődik.) Tehát például megteszik-e a fizikusok, matematikusok, orvosok, mérnökök, közgazdászok, biológusok stb., hogy mindazt a modern ismeretet, amely a mai fejlődés szerves tartozéka, s amelyre egyebek mellett világnyelvi ismereteik révén tettek szert, anyanyelvi közösségük egésze számára közvetítik azzal, hogy az új ismeretek, fogalmak anyanyelvi hozzáférhetőségét biztosítják. (Szó sincs persze arról, hogy mindent magyarítani kellene. Arról azonban igen, hogy a nem szakember számára is érthetően tudjuk megfogalmazni, közvetíteni gondolatainkat. Olyan típusú kommunikáció szükséges tehát, amely összhangban áll a magyar nyelvű kommunikációs szokásokkal.) S itt megint vissza kell kapcsolnom a már említett gondolathoz. A kis nemzeti kultúrák csak úgy maradhatnak meg, ha az új ismereteket magukévá tudják tenni. (Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, idegenen soha — írta Bessenyei.) Ha pedig ebben az egyedül kompetens értelmiségi elit nem partner, akkor e kultúrák idővel szubkultúrává válhatnak, következésképpen a társadalmi és kulturális fejlődésből való kiszorulásra ítéltetnek. Íme a mai kor nagy tétje, íme az értelmiség súlyos felelőssége!

Elidegeníthetetlen, alapvető joga minden közösségnek, hogy megmaradjon kultúrájában, nyelvében. Ennek kizárólagos útja pedig az, hogy a kis nyelvi közösségek a hagyományok megőrzésével párhuzamosan korszerűsítsék gazdasági, társadalmi, kulturális rendszereiket és nyelveiket is. Amiről itt elsősorban szó van, az az új fogalmakat közvetítő tudományok és szakmák nyelve. Ha egy-egy tudomány képviselői lemondanak arról, hogy az új fogalmakat anyanyelvükön is kifejezzék, ha visszaszorul vagy abbamarad a legmagasabb tudományos igényű anyanyelvi publikálás (mondván, angolul könnyebb, vagy: csak így vesz róla tudomást a világ), akkor megtesszük az első lépést abba az irányba, amely előbb-utóbb óhatatlanul az anyanyelv teljesítőképességének a csökkenéséhez, nyelvi versenyképességének a redukálódásához vezet. Ezzel elindul egy folyamat, amelyet később már nagyon nehéz lenne visszafordítani. A tudomány persze akkor is halad előre, ha akár több tucat nyelvre nem számíthat majd, amelyeken ma még fogalmaznak meg új gondolatokat és fogalmakat. A kérdés azonban fölmerül: vajon nem tartozik a kutató saját közösségének azzal, hogy tudásából a közös anyanyelven részelteti a szakmáján kívülieket is? A választ kinek-kinek magának kell megadnia. Én határozott igennel válaszolok. Hadd idézzem emlékezetbe a japán gyakorlatot. A magas fokú tudományos minősítés megszerzésének egyik feltétele az, hogy a kutató japán nyelven s japán folyóiratokban is publikáljon megfelelő számú és színvonalú tanulmányt. Michelberger Pál akadémikus, műegyetemi professzor szerint továbbra is meg kell őrizni a nemzeti nyelvek sze-

repét a tudományban (közigazgatásban, szakmákban, művészetben stb.), mert a társadalom minden rétegével csak anyanyelvükön tarthatjuk fenn az élő kapcsolatot, és csak az anyanyelven történő gondolkodás vezethet el jelentős, új tudományos (művészeti stb.) eredményekhez.⁴

⁴In: *A magyar nyelv az informatika korában.*
Szerk. Glatz Ferenc.
Bp., 1999.
Magyar Tudományos
Akadémia, 26–27.

⁵l.m. 129.

A nyelvi technológiák fejlődése

A globalizáció egyik kísérőjelensége, egyszersmind elősegítője az informatikai forradalom, s benne a nyelvi technológiák robbanásszerű fejlődése. (Nyelvi technológiákon azoknak az eszközöknek az összességét értjük, amelyek a nyelvi adatok rögzítését, a rögzített nyelvi anyag feldolgozását, különféle alkalmazását és általános (számítógépes formában való) hozzáférhetőségét teszik lehetővé.⁵ E változások társadalmi hatását nem látjuk előre pontosan. Az azonban aligha vitás, hogy máris gyökeres változások vannak folyamatban, s hogy a nyelvi technológiák egyre terjedő használata módosítja nemcsak a nyelvnek a kommunikációban betöltött szerepét, hanem a nyelvhez való viszonyunkat is.

Az angol nyelv gyors és széles körű terjedésének egyik forrása éppen az, hogy a szóban forgó tudományos-technikai vívmányok angol nyelvű környezetben készültek és terjedtek, terjesztve nemcsak a technikát, hanem a kísérő nyelvet is. Kiefer Ferenc szerint: „Az a kultúra, amely nem tud ezzel a technológiai fejlődéssel lépést tartani, elveszíti tanulóképességét, rugalmasságát, ami nemcsak nyelvi-kommunikációs zavarokhoz vezethet, hanem komoly akadálya lehet annak, hogy részt vegyen az európai integrációs folyamatban. Ez elsősorban a kis nyelvek számára jelent veszélyt, de egyúttal komoly kihívás is.”⁶ Nyelvünk érdekében, tehát a mi érdekünkben nekünk is haladéktalanul dolgoznunk kell a magyarral kapcsolatos nyelvi technológiák kifejlesztésén. Ez szakmai feladat, s már javában dolgoznak rajta nyelvészek és számítógépes szakemberek.

⁶l.m. 129.

Az értelmiség szerepe

Az értelmiségnek nyelvhasználati téren is van mintaadó szerepe. Ha pedig van, akkor — akarja, nem akarja — felelősége is van. Ez a felelőség értelmiségi körökben nemzedékről nemzedékre hagyományozódva kettős: egyrészt érzelmi, másrészt racionális síkon futott. A racionális összetevőre idézzük emlékezetünkbe Bessenyei nevezetes mondatát: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, idegenen soha.” Itt az anyanyelvért s azon keresztül a közösségért végzendő ésszerű cselekvésekre gondoljunk. Az érzelmi oldalra Kölcsey szállóigévé vált sorát idézem: Meleg szeretettel függj a hon nyelvén (Parainesis). Ma nem föltétlenül így fogalmazunk, de a 21. századi olvasó is pontosan tudja, miről van szó. Arról, hogy az anyanyelv nem csupán kommunikációs eszköz; hogy beszélői számára az anyanyelv nem csak egy a sok nyelv közül. És arról, hogy az anyanyelvnek kitüntetett szerepe van beszélői számára, hiszen ezer tudati és érzelmi szállal kötődünk hozzá. Arról nem is beszélve, hogy az anyanyelv ezen a tájon a nemzeti identitásnak a legnyilvánvalóbb, legegységesebb

jegy. Ha az anyanyelvhez fűző érzelmi-tudati kapcsolat lazul, az elsősorban a kisebbségi körülmények között élő közösségek számára rossz jel, mert a nyelvmegtartás ellenében ható folyamatokat szabadít föl. Jó volna, ha az értelmiség mintát tudna adni az anyanyelvhez való harmonikus tudati és érzelmi kapcsolatban. Ha segítené a nyelvi kultúrát olyan színvonalra emelni, amely kizárná a nyelvvvel kapcsolatos tévhitek, hiedelmek és előítéletek nagy részét. (Említsek néhányat? Íme: a magyar nyelv kevésbé alkalmas szerepköre betöltésére, mint a nagy nyelvek; a nyelvjárássok a köznyelvhez képest romlott és szegényes nyelvváltozatok; a magyar nyelv oly nehéz, hogy szinte megtanulhatatlan; anyanyelvünket értékelni, s azt megvallani snassz dolog; anyanyelvét mindenki jól ismeri, azzal foglalkozni fölösleges.) Az értelmiségnek kell tudatosítania, hogy az anyanyelv közös tulajdonunk, amelyet ugyan lényegében készen kaptunk, de amelyet mi is alakítunk, s amelyért mi is felelősséggel tartozunk. Használatáért és továbbadásáért egyaránt.

A jövőendő Európa

A majdani közös Európa reményem szerint olyan Európa lesz, amely megőrzi nyelvi és kulturális sokszínűségét. Olyan lesz, amelyben a közvetítő nagy nyelvek mellett minden kis nyelv is nemcsak élheti, de éli is a maga teljes életét. A majdani közös Európa többnyelvű lesz abban az értelemben, hogy az európaiak anyanyelvük mellett legalább egy nyelvet még tudni fognak (az értelmiségiek pedig többet is). Olyan lesz, ahol a nyelvi elnyomást és diszkriminációt hírből ismerik csak. Olyan lesz, ahol a nyelvi kisebbségeket megőrzendő értéknek, nem pedig minél gyorsabban asszimilálendő zavaró tényezőnek tekintik. A külső kommunikációs piacon, tehát a nemzetközi érintkezésben az angolt, szűkebb körben a németet, a franciát, az oroszot stb. használják, a nyelvközösségek tagjai egymás között viszont anyanyelvükön, tehát például magyarul, finnül, románul, svédül és észtül kommunikálnak majd. A standardizált kis nyelveken sem csak a hétköznapi nyelvi érintkezés folyik azonban, hanem a művészeteket és a tudományokat is művelni fogják.

Ahhoz persze még sok víznek le kell folynia a Dunán, hogy ez így legyen. S az egyik elengedhetetlen föltétel az, hogy az angol az anyanyelvi kommunikációban ne szorítsa ki a kisebb nyelveket az intellektuálisan fontos területekről. Szükséges tehát, hogy a kisebb nyelvek anyanyelvi közösségei a maguk nyelvén is műveljék a tudományokat, s hogy lépést tartsanak a nyelvi technológiák fejlesztésében. S újra hangsúlyozom: az értelmiségi elit megkerülhetetlen felelőssége, hogy vigyázó tekintetét anyanyelvén is tartsa, s hogy fogékonnyá tegye a közösséget az anyanyelvvel, s az anyanyelv jelenével és jövőjével kapcsolatos fontos kérdések iránt.